

МУҲАММАД РАҲИМХОН ФЕРУЗ ДАВРИДА ИСЛОМИЙ МАНБАЛАРНИНГ ТАРЖИМАЛАРИ

Аминов Хамидулла Абдирахимович,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик
институтининг катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди
hberuniy@mail.ru

Аннотация

Хива хонлигида энг кўп ҳукмдорлик қилган Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1864-1910) даврида китобатчилик, китобхонлик ва таржима ишлари ривожланди. Бу даврда илм-фаннинг қарийб барча соҳаларига оид асл манбалар таржималарига эътибор қаратилган. Айниқса, диний адабиётлар ва исломий манбаларни туркий – ўзбек тилига таржима қилинишига катта аҳамият берилди. Мазкур мақолада ушбу хон даврида таржима қилинган исломий манбалар тўғрисида сўз юритилади.

Калит сўзлар: таржима, манба, исломий илмлар, фатволар, китобат, Хива, таржимон.

THE TRANSLATION OF ISLAMIC BOOKS IN THE PERIOD OF FARUZ MUHAMMAD RAHIMKHAN

Summary

The process of making, reading and translating books was mainly developed in the period of Faruz Muhammad Rahimkhan (1864-1910), whose reign was the longest among other khans. In this period, it was paid attention to the translation of primary sources from the all fields of the science. Especially, it was paid a special attention to the translation of religious literature and Islamic sources into Turkic-Uzbek. The paper highlights Islamic sources translated in this period.

Key words: translation, source, Islamic sciences, fatwas, kitabat, Khiva, translator.

ПЕРЕВОДЫ ИСЛАМСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПРИ МУҲАММАДА РАҲИМХАНА ФЕРУЗ

Аннотация

В период Мухаммеда Рахимхана Феруз (1864-1910), который был самым долгим правителем в Хивинском ханстве, развивалось книгописание (букмекерская деятельность), чтение и перевод. В этот период внимание было привлечено к переводу первоисточников практически по всем областям науки. Особое внимание было уделено переводу религиозной литературы и исламских источников на турецко-узбекский язык. В данной статье рассматриваются исламские источники, переведённые в тот период в Хивинском ханстве.

Ключевые слова: перевод, источник, исламские науки, фетвы, книгописание, Хива, переводчик.

Асрлар давомида халқнинг қадриятлари, мафқураси, маънавий оламини белгилаб келган ислом динига бўлган муносабат туфайли у билан боғлиқ адабиётлар, диний китоб ва рисолаларнинг кўпга кўчирилиши, таржима этилиши ва китобхонларга тарқалишига ҳам катта эътибор қаратилди. Мадраса ва мактабларнинг ҳамда хон саройидаги илм аҳлининг турли мавзудаги китоб ва дарсликларга бўлган эҳтиёжи катта китоб захирасини талаб қилар эди. Манбаларда Муҳаммад Раҳимхонга “хотири отир ва ройи мақотирлари (мақтовли хотиралари, тоза фикрлари) ҳамиша улуми шаръий таҳсили, масойили диний такмили ва таворих фойдалари иктисобига муҳибб ва роғиб

эрди” деб ҳам таъриф берилади [8, 2a]. Унинг китобхонлик мажлислари ҳақида: “Ҳамиша мажлиси ҳумоюнида илми дин муколамасининг завоҳири очилиб, қутуби тасаввуф мутолаасининг жавоҳири сочилур эрди”, деб хабар беради замондошлари [9, 1b-2a].

Муҳаммад Раҳимхони соний саройидаги девонда қирқдан ортиқ шоиру ёзувчи, тарихчилар, хаттотлар, таржимонлар, созанда ва хонандалар орасида Комил Хоразмий (1825-1899), Аҳмаджон Табибий (1869-1911), Муҳаммад Юсуф Баёний (1859-1923) каби қалам аҳли билан бирга Муҳаммад Юсуф Доий (1829-1909), Отаниёз қори Ниёзий (1858-1928), Исо Охунд Қонё (1883-1933), Абдураззоқ қори Фақирӣ (1884-1925) ва Раҳмонқули қори охунд сингари диний олимлар ҳам бор эди.

Халқ афкор оммасининг китобга бўлган талаби, китобхонлик маданиятининг юқорилиги, дин аҳлининг китоб ўқиш ва ўқитишга бўлган ижобий муносабати, энг муҳими, хонлар ҳам диний адабиётлар ўқиб туриши, диний асарлар китобатини қадрлаши каби омиллар Хоразмда диний адабиётлар китобати ошиб боришига ҳам сабаб бўлди.

Фикҳий саволларга қозилар томонидан берилган жавоблар – фатволар “Шарҳ Абу-л-макорим”, “Мухтор”, “Мухтасари Виқоя”, “Ашбоҳ”, “Хизона”, “Дурри мухтор”, “Баҳр ар-роиқ”, “Заҳирӣйа”, “Хулоса”, “Қозийхон”, “Динорӣй”, “Қуниййа” ва ниҳоят “Ҳидоя” каби асарлардан иқтибослар олиб берилиши ушбу китобларни дин пешволари кенг истеъмол қилганликларидан далолат беради [5]. Табиийки, бу ҳол шу сингари асарлар Хоразмда ҳам кўплаб кўчирилганлигини ҳам кўрсатади.

Таниқли библиограф олим А.Носиров ўзининг “Хоразмга оид манбалар” асарида Хоразмда таржима қилинган диний мавзудаги китобларнинг 54 та нусхаси рўйхатини келтирган [11, 189-212]. Уларни мавзулар бўйича тасниф қилганда қуйидаги тартиб ҳосил бўлади: тафсир ва қуръоний илмлар; ҳадис; тасаввуф; ислом фалсафаси ва тарихи; фикҳ; фароиз; калом-эътиқод; диний қиссалар; сияр; манокӣблар.

Диний асарлар таржималарини кўздан кечирар эканмиз, уларда бошқа соҳаларга оид таржималар каби улар ҳам Муҳаммад Раҳимхон Феруз фармони билан китобат қилинаётганлиги таржима муқаддимасида ёки китоб хотимасида қайд қилиб ўтилганига гувоҳ бўламиз. Масалан, “Нур ал-абсор” асари муқаддимасида таржимонлар бундай ёзади: “Бо вужуд ул Ҳазрат (яъни, Муҳаммад Раҳим Баҳодирхони соний) “Нур ал-абсор” отлиг арабий китобини туркий тилига таржима қилиб битсун, деган амри олийлари судур топди” [8, 2a]. Бу қайдлар хаттотнинг мазкур китобга ёзган хотимасида ҳам ўз аксини топган [8, 265b]. Пайгамбаримиз (с.а.в.) оилаларининг фазилатларига бағишланган “Нур ал-абсор” асари 1322-1325/1904-1907 йилларда “арабий китобини туркий тилига таржима қилиб” битилади. Уни хоразмлик Муҳаммад Шариф охунд ҳамда Мулло Муҳаммад Амин Хоразмий ўғирганлар.

Мулло Ҳудойберган охун Хивақий ва Домла Отажон Хивақийлар XVI-XX аср мадрасаларида ҳадис фани бўйича асосий дарслик бўлган “Мишкот” китобини туркий тилга ўғирганлар [14, 126]. “Мишкот ал-масобих” (“Чироқлар тоқчаси”) асари Валийуддин Хатиб ат-Табризий (ваф. 1340) томонидан 737/1336 йилда ёзилган ҳадислар тўплами ҳисобланади. Бироқ, Хоразмда унинг асл матни билан бирга Абдулҳаққ ибн Сайфиддин ад-Дехлавӣй (1551-1642) томонидан ёзилган “Ашъат ал-ламаот” (“Ёғдулар шўъласи”) номли форс тилидаги уч жилдлик шарҳи тўлиқ таржима қилинган. Шориҳ ҳинд олимларидан, муаррих, фақих, таниқли муҳаддис бўлишига қарамасдан асли Бухоро ўзбекларидан бўлгани учун ат-Турк ал-Бухорӣй нисбаси ҳам берилади.

Ҳадис илмига бағишланган “Сафар ас-саодат” асари муаллифи Маждуддин Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Яъқуб аш-Шерозӣй (ваф. 1414) бўлиб, уни Абдулҳаққ ад-Дехлавӣй (1551-1642) форс тилида шарҳ қилган. Унинг шарҳи олим ва талабалар орасида маишхур бўлгани боис Хоразмда 1905-1906 йилларда ўзбек тилига таржима қилинади.

Ҳанафӣйлик мазҳабининг асосий фикҳий манбаси бўлмиш “Мухтасар ал-Виқоя” Хивада икки марта таржима қилинган. У Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тоҷ аш-Шариға ал-Маҳбубӣй ал-Бухорӣй (вафоти 747/1349) томонидан битилган бўлиб, асли номи “ан-Ниқоя”дир. У муаллифнинг бобоси ёзган “Виқоя” асарининг мухтасари-қисқартмаси бўлгани учун шу ном билан шухрат қозонган. “Виқоя” эса Бурҳониддин Марғилонӣй (1118-1197) томонидан битилган маишхур “Ҳидоя” асарининг фақат фикҳий масалалари жамланмасидир.

“Мухтасар ал-Виқоя” мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилгани учун унга эътибор жуда катта бўлган. Шунинг учун у эски ўзбек тилида ҳам бир неча марта таржима қилинган. Жумладан, Хоразмда икки марта таржима қилинган. Биринчиси, Домла Муҳаммад Салоҳ (XVII аср)нинг Хива хони Абулғози Баҳодирхон (1644-1663)га бағишлаб ёзган форс тилидаги шарҳининг таржимаси, таржимон маълум эмас. 1893 йилда эса Домла Бекмуҳаммад томонидан Абдулалӣ Биржандий (вафоти 935/1528)нинг 1525 йилда “Мухтасар ал-Виқоя” асарига ёзган шарҳи тўлиқ таржима қилинади [3]. Кўлөзмада унинг таржимаси Мусо Тўра мадрасасида амалга оширилганлиги ёзилган.

Хоразмда кўчирилган ва хон буйруғи асосида ўғирилган диний асарлар орасида икки таржимон таржимаси бўлган ва икки хаттот кўчирган китоблар ҳам бор. Масалан, “Фикҳи Кайдоний” асари XIX асрнинг охири – XX аср бошларида яшаб ўтган Хоразмнинг машҳур диний арбоблари Муфтий Ибн Шермуҳаммад Хоразмий ҳамда Муҳаммад Расул охунд Мирзо тарафидан ўзбек тилида таржима қилиб шарҳланган. Бу асар Хива тошбосмасида 1309/1891 йили кўп нусхада нашр ҳам этилган.

Фикҳга оид манбалардан бири “Солати Масъудий” ҳам Хоразмда таржима қилинган. У Фақих Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф ас-Самарқандий (XIII аср охири – XIV аср бошлари) қаламига мансуб форс тилида ёзилган 3 жилддан иборат асардир. Унда, асосан, намоз ва унга тааллуқли масалалар баён этилган. Хоразмда 1866-1882 йилларда таржима этилган.

Кўриниб турибдики, Хоразмда кўчирилган диний асарларнинг таржима ва китобати ишларида диний арбоблар, мадраса мударрислари, қишлоқ ва овуллардаги муллалар ҳам фаол қатнашганлар.

Хива хонлигининг энг сўнгги муфтийларидан бири, Раис эшон номи билан машҳур бўлган Нуруллоҳ охунд ибн Абдурахмон сўфи Хоразмий хон Феруз фармонида кўра илми каломга бағишланган асар таълиф қилади. Туркийда битилган бу асар ўтмишида калом илмида ёзилган йирик ҳажмли китоблардан танланган ибораларнинг туркий таржима ва изоҳларидан иборат. Асар охирида муаллифнинг сўнгсўзи ҳам бор. Унда ақида ва фикҳий масалалар борасида Муҳаммад Раҳимхон соний фармонида кўра арабча матнлардан жамланган ушбу китоб 1322/1904 йилда тугалланганлиги қайд этилади [12, 178а].

“Ақойиди Имом Турпуштий” деб танилган ақидалар мажмуаси Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Фазлуллоҳ ибн Ҳасан ат-Турпуштий (ваф. 1260) томонидан битилган. Бу ерда форс тилидаги кичик ҳажмли “ал-Мўътамад фи-л-мўътақад” номли асари назарда тутилмоқда. Мазкур асар Хоразмда ўзбек тилига таржима этилган.

“Нодир ал-меърож” Шайх ал-олам Акбарободий (XVII аср) томонидан 1044/1635 битилган асар бўлиб, Пайгамбаримиз (с.а.в.)нинг меърож воқеаларига бағишланган. Хоразмда Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Олим Хоразмий таржима қилган, Муҳаммад Рафиъ Хоразмий эса 1907 йил кўчирган.

Атоуллоҳ ибн Фазлуллоҳ Ҳусайний (ваф. 1511) томонидан Алишер Навоийга атаб 1494 йили “Равзат ал-аҳбоб” асари ёзилган бўлиб, Баёний уни 1322/1904-1905 йилда туркча ва ўзбекча вариантлари асосида қайта таржима қилади. Асар 3 мақсад (жилд)дан иборат бўлган. Пайгамбаримиз (с.а.в.) ва унинг оиласи, саҳобалари ҳақидадир. Мелодий 1694-1696 йилларда Маҳмуд Мағнисовий деган адиб Мустафоҳон II (1694-1702) амри билан румийча-туркчага ўгиради. 1904 йилда эса Хивада Домло Эшмуҳаммад уни ўзбекчага ўгирган, лекин Муҳаммад Раҳимхон Ферузни қоникқтирмагани учун Муҳаммад Шариф Баёний унинг амри билан ўша йилиёқ уни қайта ўзбекчалаштиришига киришган [7]. Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг устози, энг ҳурмат қилган диний арбоби Муҳаммад Юсуф ҳожи Доий эди. У Арабхон мадрасасининг бош мударриси, Хоразм муфтийси ҳам бўлган. У Имом Ғаззолийнинг “Минҳож ал-обидийн” асарини ўзбекчага ўгириб, 1308/1890 йилда ўзи китобат қилади. Асар ниҳоятда маҳорат билан чиройли настаълиқда ҳафтранг қозоғга кўчирилган [9].

Мутасаввиф авлиёларнинг таржимаи ҳолларига бағишланган “Ҳазинат ал-асфиё” асари Ғулом Сарвар ибн Ғулом Муҳаммад Лоҳурий (XIX аср) томонидан битилган бўлиб, 1280-1281/1863-1865 йилларда ёзилган. Асар 2 жилд, 7 бўлимдан иборат. Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг буйруғи билан Муҳаммад Ёъқуб Охунд Бешариқли 1906-1907 йилларда ўзбек тилига таржима қилган. 1907-1908 йилда Исмоил Авазниёз сўфи китобат қилган нусхаси мавжуд [10].

Умуман олганда, Хоразмда таржима қилиб халққа етказиши керак бўлган асарлар маълум мақсад ва режа асосида олиб борилган. Тафсир, ҳадис, фикҳ, калом ва тасаввуф соҳаларида, айтиши мумкинки, исломий илмларнинг барчасидан асарлар таржима қилинган. Ушбу кўчирилган ва таржима қилинган

диний адабиётларни ўрганиши ва улар китобатини тадқиқ этиши диниunosлик, китобат тарихи, диний асарлар тадқиқотлари учун муҳим маълумотлар бериши шубҳасиздир.

Фойдаланган манба ва адабиётлар

1. Абдурасулов А. *Хива (тархий-этнографий очерклар)*. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Ахунджанов Э.А. *К истории разветия книжного дела в Хиве // Общественного науки в Узбекистане*. – Тошкент, 1997. №7-8.
3. Бекмуҳаммад Хивақий. “Мухтасар ал-Виқоя” таржимаси. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 7314.
4. Бобожон Тарроҳ. *Хоразм навозандалари*. – Т.: Гофур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1994.
5. *Каталог Хивинских казийских документов. XIX – начало XX вв.* / Составители: А.Урунбаев, Т.Харикова, Т.Файзиев, Г.Джусраева, К.Исогай. – Ташкент-Киото, 2001.
6. Лаффасий. *Тазкирани шуаро / Наирга тайёрловчи П.Бобожонов*. – Урганч шаҳри, 1992.
7. Муҳаммад Шариф Баёний. “Равзат ал-аҳбоб” таржимаси. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 6910.
8. Муҳаммад Шариф Хоразмий. “Нур ал-абсор” таржимаси. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 6804.
9. Муҳаммад Юсуф Доий. “Минҳож ал-обидин” таржимаси. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 8502.
10. Муҳаммад Яъқуб Бешариқий. “Хазинат ал-асфиё” таржимаси. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 8774.
11. Носиров А. *Хоразмга оид манбалар*. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 13423.
12. Нуруллоҳ охунд Хоразмий. *Масоили этиқодия*. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 7360.
13. Самойлович А.Н. *Материалый по среднеазиатско-турецкой литературы. Хивинские придворные книгохранилища и книгопечатня // 6.105. Известия АН Туркм.ССР. Серия общественный наук. Ашхабад, 1981. № 1.*
14. Шарипов Ж. *Ўзбекистонда таржима тарихидан*. – Тошкент: Фан, 1965.